

Віра Білоус

**ГРОМАДІВЕЦЬ ОЛЕКСАНДР СТОЯНОВ І ГРУЗІЯ:
ПОДВИЖНИЦТВО В ЦАРИНІ НАРОДОЗНАВСТВА,
НАЦІЄЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ПОСТУПУ
(друга половина ХІХ ст.)**

У статті висвітлено внесок київського громадівця О. Стоянова у збереження пам'яток архітектури та дослідження традиційного побуту й культури народів Грузії. Розкрито його місце у національному русі грузинів 2-ї пол. ХІХ ст. та участь в освоєнні Чорноморського цілинного узбережжя.

Ключові слова: *кавказознавство, український дослідник, етнографічний опис, грузини, свани, субтропічне господарство, грузинська мова.*

*«Не годиться нам, справді, набравши в рот води, сидіти»
(З листа О. Стоянова до П. Житецького)*

Активними учасниками міжнародних відносин України було чимало тих, кого за палку любов до своєї землі чужинецька влада змусила покинути її. У далеких Сибірах, Середній Азії чи на Кавказі вони вели не менш дієве та благородне громадське чи професійне життя. Їх знає історія тамтешніх народів. Для свого ж батьківщинознавства доля та звершення яскравих постатей у закордонні ще й по сьогодні залишаються багатим полем для наукових пошуків та відкриттів.

До таких славних земляків, що в молоді літа прибули у Грузію, належить київський громадівець Олександр Стоянов (1841–1914 рр.). Ця постать включена до «Биографического словаря членов Императорского Московского Археологического общества» (1915 р.). Тут стисло окреслено його археологічні знахідки на теренах Грузії¹. Ширше осмислював закавказьку сторінку життєпису цього діяча грузинський історик Г. Цулая (1982 р.)². Щоправда, він мало що відаючи про його українські національні позиції та вчинки, висвітлював постать у контексті російської гуманітарної науки. Автори іншої праці — книги про інонаціональні земляцтва в Грузії — розглядали О. Стоянова як представника болгарської громади, яка, до речі, планує носити його ім'я³.

Із-поміж вітчизняних учених зацікавився цим діячем дослідник вивольних змагань українців А. Катренко. Він уперше по крихтах на основі архівів та опублікованих даних змалював його національно-політичну та наукову діяльність в Україні⁴. Указуючи на його добре володіння укра-

їнською мовою, здогадувався, що родина О. Стоянова була українською. Звивисті життєві дороги ж земляка в Грузії були для нього майже невідомими.

Як бачимо, ще дотепер немає цілісної біографії О. Стоянова, суперечливими є відомості про його національне походження. Не виявлено й не оцінено всіх граней його потенціалу та суспільно-дослідницьких набутоків, не визначено місця цієї особистості в історії українсько-грузинських зв'язків. У пропонованій розвідці спробую дещо відповісти на ці питання.

Отож, про О. Стоянова знаємо, що народився він у Київській губернії, в сім'ї офіцера російської армії, який, ймовірно, був вихідцем із Болгарії. Водночас, поділяючи заувагу А. Катренка, підкреслюю, що листи Олександра вказують на його вроджене відчуття усіх нюансів та відтінків української мови. До того ж, він часто і влучно вживав увібрані з дитинства народні приказки та афоризми, а українську пісню виконував навіть на далеких кавказьких верхах, у кам'яному домі-фортеці сванського князя⁵. Зрештою, О. Стоянов своєю батьківщиною чітко називав Україну. А найголовніше: себе ідентифікував власне з її народом, що впливає з хоча б такого його листовного висловлювання: «як зв'язки поміж *українцями* громадської не буде, *загинемо* — задушать. Треба, щоб між *нами* була «дума і воля єдина»⁶ [виділення — В.Б.]. Це все наштовхує на думку, що хтось у родині таки був уродженцем нашого краю. Очевидно, — мати.

О. Стоянов навчався в київських гімназії та університеті (історико-філологічний факультет, 1858–1862 рр.). Це середовище, а також, без сумніву, особисті якості — гостра чутливість до несправедливості, адекватна оцінка суспільно-політичної дійсності — сформували його як палкого українського патріота, дієвого члена Київської громади. Варто стисло окреслити те, що встиг зробити цей освічений, глибокомислячий юнак в Україні, адже без цього не можна сповна зрозуміти його поглядів, мотиви його вчинків там, в чужих вітчизнах.

Отож, сучасники згадували, що О. Стоянов був людиною «заповзятливою, енергійною, відданою гуртовій праці, невгамованою, ще й з ухилом до верховодства і керування людьми»⁷. Він брав суттєву участь у всіх національно-принципових заходах та напрямках праці громадівців. Так, разом з П. Чубинським викладав українською мовою у київській недільній школі; уклав популярні книжечки для читання, зокрема переклав українською мовою збірник байок Л. Глібова. Написав одну з перших рецензій на Шевченковий буквар (опубліковано у петербурзькому журналі «Воспитание» за 1861 р.)⁸, виступив із палкою та зворушливою промовою-прощанням під час перепоховання Кобзаря.

Як і інші громадівці, він намагався науково утверджувати окремішність, автохтонність українців, їхні глибинні етновитоки. При цьому послуговувався фольклорним матеріалом. Так, на шпальтах «Київської старовини» розвивав думку про відголоски давньої історичної події (взяття половцями Торчеська, XI ст.) в одній з народних пісень. Цей факт уважав аргументом раннього заселення українцями своїх етнічних земель⁹. Публікація викликала жваву дискусію, учасниками якої були М. Костомаров та історик, фольклорист І. Новицький¹⁰.

О. Стоянов разом із десятками amatorів збирав народну творчість, зокрема історичні пісні. Щобільше, як свідчить фольклорист О. Лоначевський, саме він є одним із ініціаторів цього масштабного проекту серед громадівців¹¹. У нього ж і зберігалася чимала частка їхнього архіву. Проживаючи вже за межами України, шанувальник її духовних скарбів заповзято відгукнувся на прохання П. Житецького підготувати матеріал до друку. В далекому Кутаїсі він ретельно опрацьовував кожен зшиток, до більшості пісенних зразків додавав віднайдені опубліковані чи рукописні його варіанти, свої коментарі тощо¹². Ці рукописи використали В. Антонович та М. Драгоманов у 2-томному збірникові «Исторические песни малорусского народа»¹³.

Цікавився випускник Київського університету й історією нашого народу, досліджував архіви, а документальні знахідки намагався популяризувати. Так, у редакцію журналу «Русский архив» він надіслав (знову ж таки з Кутаїсі) лист до матері відомого нащадка козацького роду — російського генерал-фельдмаршала Олексія Розумовського. Рукопис настільки виразно ілюстрував освіченість, культуру мови та родинних стосунків українського суспільства XVIII ст., що на це одразу ж звернув увагу редактор часопису. Кореспонденція показує, говорив П. Бартенев, «что граф Алексей Григорьевич вовсе не был по тому времени безграмотен и груб, как его изображали современники-иностранцы. Вот каким слогом писали в прошлом столетии малороссияне»¹⁴.

У часописі «Основа» та російській пресі О. Стоянов неодноразово емоційно відстоював права української мови та школи, гостро відбивав злісні атаки російських шовіністів на своїх колег¹⁵. Приміром, відкрито говорив, що в державному злочині звинувачують людину, «яка на основі філологічних даних визнає українську мову мовою, а не наріччям», яка, «вивчаючи історію українського народу, бачить особливий національний тип, діючий в історії»¹⁶.

Він же належав до радикального крила громадівців: в один голос з М. Константиновичем, О. Лашкевичем та ін. пропагував ідею автономії України в складі всеслов'янської федерації держав (тези Кирило-Мефодієвського братства). З ними ж видавав рукописний журнал

«Самостійне слово», що став первістком прогресивної студентської преси в Україні.

Редагував О. Стоянов і «Киевские губернские ведомости» (у 1863 р.). Причому в умовах закриття часопису «Основа» — всенационального речника українського слова та думки — він пробував хоч трохи зарадити ситуації й публікував у довіреному йому виданні народознавчі розвідки своїх товаришів. (статті П. Ревякіна з фольклористики, І. Косьяненка зі звичаєвого права тощо).

На ту пору борцеві за національні свободи українців було лише трохи за двадцять. Здобувши вищу освіту, він вирішив пов'язати життя із професією вчителя, тому вступив на педагогічні курси, що були створені при Київському університеті. Далі викладав у гімназії Немирова (Вінничина), але недовго.

Рішучі погляди і відважні дії О. Стоянова не могли не помітити «охоронці суспільного спокою». Його прізвище потрапило до рапорту полковника III відділу М. Мезенцева. Причому той зарахував його до проводирів громадівського руху. Є в записці й порада щодо знешкодження таких неблагонадійних: «віддалити від поля діяльності», що означало позбавити місця праці або вислати у глибинку імперії¹⁷. На практиці, за відомостями історика Ф. Савченка, це відбувалося так. Керівництво навчального округу твердо «пропонувало» «винуватцям» перейти на службу у визначені міста віддалених російських губерній, а в разі відмови — терміново самому підшукати роботу за межами України¹⁸.

Можливо, що у Перед- і Закавказзя О. Стоянов потрапив у 1866 р. завдяки таким безальтернативним «пропозиціям». Там — у Ставрополі, П'ятигорську, Тифлісі, Кутаїсі та Батумі він працював спочатку учителем історії, географії, латинської мови, а далі — інспектором та директором гімназій. У цьому краї й залишився до кінця свого віку, підпорядкувавши свої різнобічні можливості, потужну життєву енергію проблемам і нуждам тамтешніх народів. За це отримував похвалу або зазнавав опали. Його нагороджували орденами Св. Анни, Станіслава та Володимира, водночас публічно й гостро осуджували у всій регіональній російськомовній пресі.

Ім'я нашого краянина вписане до 8-митомних «Очерков истории Грузии», де процитовані його прогресивні суспільно-національні висловлювання. Знають його і як плідного дослідника грузинської етнології, фольклористики та археології, а також як унікального садівника¹⁹.

* * *

60–80-ті рр. XIX ст. — час, коли заборонено вживати етнонім «Грузія», коли грузинська мова поступово вилучалася як шкільний предмет і мова

навчання. У 1881 р. мовою викладання оголошено виключно російську. Закавказзя вирувало рішучими протестами, учені та письменники І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Д. Кіпіані, С. Месхі заповнюють національну пресу гнівними викривальними заявами, створюють Товариство поширення грамотності, яке відкриває школи з рідною мовою навчання та видає букварі²⁰.

Інший край, народ, та ті ж гострі національні болі і принципові бої. Позиція колишнього громадівця була теж незмінною. Як директор Кутаїської гімназії він пише до управління Кавказького навчального округу відвертий лист-протест. Грузинські історики стверджують, що він був першим чужинцем-педагогом, який не погодився з офіційним освітянським курсом Росії на Закавказзі.

«...Освіту треба подавати рідною мовою. Інакша постановка питання буде повним педагогічним абсурдом». «Я йду ще далі: вивченню пам'яток давньої грузинської писемності і творів грузинської літератури, що відроджується, потрібно виділити місце в старших класах гімназії й доручити особі туземного походження» — так звучала його рішуча теза і її не раз цитували національні суспільствознавці Грузії.

Пробував О. Стоянов зачепити самолюбство російської служилої верстви. «Англійські чиновники, які будували залізничну дорогу Поті-Тбілісі, протягом 5–6 місяців освоїли грузинську мову, тоді як росіяни, не зважаючи, що живуть у Грузії понад півстоліття, іноді не знають жодного грузинського слова»²¹.

Не достукавшись до здорового глузду освітянського чиновництва, гімназійний адміністратор взявся самотужки відвойовувати права грузинської мови та культури в довіреному йому закладі. При цьому використав громадівський досвід. Він заповзято агітував учнів до народознавчої праці, деяких залучав у підмогу на час своїх етнологічних студій і мандрівок (про що нижче). Та справжнім викликом русифікаторському пресингові була його ініціатива та субсидювання гімназійного журналу грузинською мовою («Доля»)²². Про цей періодичний орган теж згадують грузинознавці. Він відіграв відчутну роль у формуванні національного світогляду та професійних інтересів кутаїської молоді. Його головна настанова це: «за грузинську мову і підняття її престижу у своєму суспільному середовищі, за вивчення її, населення, що нею розмовляє, і краю, що він населяє»²³. З цією метою тут публікувались етнографічно-фольклористичні, історичні та літературні спроби юних ентузіастів.

Серед таких дебютантів, до прикладу, був згодом визначний історик, археолог, співзасновник і перший професор Тифліського університету Еквтіме Такайшвілі (1863–1953 рр.). Життєвий подвиг цієї непересічної постаті проймає не тільки грузина. Упродовж 25 років він оберігав

колекцію основного історичного сховища свого народу — «Музею Грузії», який, рятуючи від «революційного» вандалізму, вивіз у Версаль уряд Демократичної республіки Грузії. Добровільний страж неоціненного скарбу жив у безпроглядних злиднях, від голоду померла його дружина, проте він не продав жодної музейної одиниці. У 1945 році, в умовах загрози конфіскації цінностей французьким урядом, учений повернув їх на батьківщину. У 2002 р. мученика Е. Такайшвілі канонізувала Православна церква Грузії.

Повз усі драматичні перипетії долі Е. Такайшвілі зберіг у пам'яті ім'я першого вчителя історії — О. Стоянова. Він згадував про його оригінальну методику навчання, завдяки якій заохотив до освіти не одне молоде покоління. Говорив про лояльність директора до вільнодумства підопічних та безкомпромісність до бездушся співслужбовців, за що отримав прізвисько «Стоян-паша».

На сторінках журналу «Доля» здійснив першу наукову апробацію і добре знаний у світовій науці кавказознавець, філолог, етнолог, академік АН СРСР Микола Марр (1864–1934 рр.). Цікаво, що в гімназійні роки він серйозно захоплювався медициною та природничими науками. Рішучий та позитивний зворот до гуманітарних галузей іменитий учений чітко пов'язував із «впливом вчителя історії Стоянова, який займався етнографією Кавказу... та вчителя французької мови Нарбута»²⁴. До речі, з прихильним наставником М. Марр листувався і під час навчання в Петербурзькому університеті. У кореспонденції, яку опублікував Г. Цулая, студент ділився своїми початковими роздумами в царині майбутньої яфетичної теорії, цікавився набутками О. Стоянова тощо²⁵.

Звичайно, що національний острівок у кутаїській гімназії існував недовго. У пресі розгорнулося злісне цькування директора, а можливо, застосовувалися й жорсткіші засоби тиску. Це все надломило його волю, змусило відійти від своїх мовно-освітнянських принципів.

Проте були установки та прагнення, якими він не зміг поступитися за жодних обставин. Це — професійно-громадська непримиренність із варварською руйнацією культурно-матеріальних цінностей краю, пристрасне бажання пізнати звичай, пісню, мову народів, серед яких довелося прожити більшість віку.

Чимало з визначних архітектурних пам'яток Грузії, якими опікувався О. Стоянов, через століття було внесено в реєстр світової спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, чи ненайсакральніше місце для кожного грузина — величний храм першого царя об'єднаної держави Баграта III (Кутаїсі, рубіж X–XI ст.). Тут відбулися коронації всіх правителів Грузії та Імеретії. Саме цей собор, як символ національної цілісності, обрав для церковної інавгурації президент М. Саакашвілі і зініціював його масштабну реставрацію.

У другій же половині XIX ст. збережені від численних воєн руїни найбільшої церкви Грузії блискавично нищила байдужість та бездуховність своїх і чужих співгромадян. Стіни з середньовічними фресками врізнобіч розсували пророслі з тріщин дерева та кущі. Уламки дивоглядних архітектурних рельєфів, камені з філігранно різбленим орнаментом та історичними написами валялись на сусідніх житлових подвір'ях серед звичного кругляка та сміття... Так констатували тогочасні мандрівники²⁶.

У 1880–1881 рр., напередодні Тифліського археологічного з'їзду, О. Стоянов узявся за упорядкування цієї перлини візантійських архітекторів. Він організував групу помічників з гімназійних колег та місцевих чиновників. З-поміж завалів ентузіаста знайшли «до 200 великих і малих фрагментів, капітелі, підвіконники і т.п.»²⁷, з яких О. Стоянов зробив рисунки і передав з'їздові. Він же апелював до міської влади та духовного відомства з проханням виділити кошти для спорудження кам'яної огорожі та утримання сторожа²⁸.

Та, на жаль, у 1888 році навколо святині розігралися ще драматичніші події. Керівництво кутаїського духовного училища вирішило пустити храмове каміння на будівництво нової церкви. Загула протестом національна преса, біла в усі можливі дзвони порятунку свідома громадськість. О. Стоянов вів приватні розмови з міськими посадовцями, писав офіційні звернення до імеретинського єпископа та впливового Московського археологічного товариства, членом якого був від 1880 р. Завдяки спільним клопотанням удалося вийти на найвищих владноносців регіону — головнокомандувача з цивільних справ та екзарха Грузії²⁹. Непрощений злочин у царині грузинської культури було відвернено.

Чималу загрозу історико-архітектурній спадщині народів Кавказу чинив безоглядний індустріальний поступ регіону. Так, у 80-х рр. XIX ст. проводилася реорганізація батумського порту в міжнародний транзитний пункт бакинської нафти. Споруджувалися нові причали та підприємства, прокладалися дороги та трубопроводи. І щоб отримати безкоштовний будівельний матеріал, у повітря пускали місцеву скалу-фундамент неприступної візантійської фортеці VI ст. Петрі–Цихисдзирі. На вимогу О. Стоянова та відомого грузинського письменника Г. Церетелі біля монументальної споруди було встановлено поліційну охорону, пам'яткою особисто заопікувався батумський губернатор³⁰. Тепер — це музей-заповідник, де щорічно проводяться плідні археологічні розкопки.

Долучився дослідник і до масштабного експедиційного вивчення Кавказу Московським археологічним товариством, яке розпочалось у 1886 р. та увінчалось колосальним виданням «Матеріалов по археологии Кавказа» (1888–1911, 12 вип.). Він подав осередкові свою версію

основних ареалів обстежень. Програмний документ отримав схвальну оцінку³¹ і, очевидно, був використаний при розробці експедиційних маршрутів. Так, учений наголошував на багатих християнською старовиною теренах Абхазії — і саме сюди в перший же рік поїхали вчені М. Нікітін та В. Сизов³² тощо.

О. Стоянов також особисто проводив археологічні розкопки. Ще на тифліському з'їзді Г. Церетелі ставив питання про дослідження селища Вані (тепер місто в Імеретії), де жителі знаходили чимало золотих та срібних речей. Сьогодні відомо, що Ванський «золотий пагорб» є культово-храмовим містом загадкової Колхиди. Щобільше, його знахідки чи не найяскравіше представили науковому світові всю велич і різноманітність цієї цивілізації та її культури.

Розпочав вивчення цієї святині наш земляк, для чого у 1889 р. запросив дозвіл та фінансове сприяння в Московського археологічного товариства³³. Йому вдалося розкопати давньогрецьке поховання із супровідними коштовними облаштунками³⁴. Він же звернув увагу на Євангеліє XII ст. місцевої церкви у срібно-золотому кіюті. Щоб зберегти реліквію цінитель старовини умовив громаду віддати її Гелатському монастиреві (розташований неподалік Кутаїсі). Згодом вона стала предметом спеціального дослідження археографів та мистецтвознавців³⁵. Зазначу, що почин О. Стоянова в розкопках Ванського городища підтримав (через 7 років) Е. Такайшвілі, результатом чого стали перші наукові праці про колхідське святилище та багаті археологічні колекції³⁶.

Відгукнувся вихідець з України й на заклик Підготовчого комітету Тифліського археологічного з'їзду створити в Кутаїсі музей давніх пам'яток губернії. Він виділив гімназійні кімнати для збереження експонатів, зобов'язався їх облікувати та науково описати (в тому числі й з ілюстративною фіксацією тощо)³⁷. Тобто йдеться про перші кроки в історії створення одного з найбільших сховищ Західної Грузії — теперішнього Кутаїського історико-етнографічного музею ім. академіка Н. Бердзенишвілі (офіційно відкритий у 1912 р.).

* * *

Як справжній філолог та історик, О. Стоянов серйозно зацікавився мовою й культурою однієї зі спільнот Грузії — сванів. Вони привернули його увагу, оскільки на ту пору були об'єктом жвавих дискусій. Жителів цього віддаленого і важкодоступного закутку Кавказького краю вважали «таємничим» племенем невідомого походження, варварським — згідно з одними джерелами, і, навпаки, — «республіканським», за іншими даними. В їхній мові деякі дослідники бачили спорідненість із грузинською, тобто відносили до «іверійської» (картвельської) групи (Д. Бакрадзе,

Г. Радде, П. Надежлін), інші це заперечували і шукали в ній семітські чи якісь інші корені (Г. Гамрекелі, П. Услар).

Від 1871 р. О. Стоянов почав брати уроки сванської мови у свого вихованця, сина наймогутнішого князя цього регіону Тенгіза Дадешкеліані — Константина. Одночасно студював усе, що було з цього предмета. А його виявилось не так і багато: невеличкий список слів Бартоломея, вкрай недосконала азбука Лушну Анбана (1864 р.), нариси з граматики П. Услара. Тому доскіпливий учень вирішив надолужити упущене, а саме, укласти ширший словник, зафіксувати такі зразки народної словесності, як казки, легенди, пісні. За його твердим переконанням, лише володіючи чисельною лінгвістичною базою, можна відповісти на зазначені теоретичні питання. І прерогатива в цьому належить фахівцям із порівняльної філології, тому саме їм він планував передати польові записи. Себе ж скромно зараховував до простих збирачів³⁸.

Отож, літом 1872 року О. Стоянов вирушив у подорож по Сванетії, яка тривала 2 з половиною місяці. Цьому передувало його скрупульозне студювання опублікованих краєзнавчих описів. Шукаючи їх, він навіть спеціально їздив з Кутаїсі до Тифліської публічної бібліотеки, де піднімав Записки Кавказького відділу РГТ та Товариства сільського господарства, «Православное обозрение», багаторічні підшивки газети «Кавказ» тощо. У результаті ентузіаст зробив виписки з праць І. Бартоломея, Д. Бакрадзе, Г. Радде, Д. Добровольського, М. Лобанова-Ростовського та ін. Цей конспект став його настільною книгою: перед кожним поселенням він перечитував відомості про нього попередників, тоді на місці — звертав увагу, перевіряв зафіксовані факти, шукав ще непомічені явища.

Похід О. Стоянова — це була справді краєзнавча експедиція. Він сформував невеличку команду (4 чол.), причому виключно з уродженців цих теренів (своїх учнів). Їм дослідник доручив запис усної народної творчості, що мало забезпечити його максимальну достовірність. Передбачалась і участь професійного фотографа, проте в останній момент той відмовився, що дуже засмутило керівника наукової подорожі.

У великій пригоді О. Стоянову стала дружба із князем Т. Дадашкеліані, яка зав'язалася кількома роками раніше. Знатний вельможа, відвідуючи сина в Кутаїсі, не раз гостював у директора, а той розважав його екскурсіями по причорноморських містах тощо. Натомість той віддячив йому запрошенням до свого розкішного, найбільшого у Сванетії замку. Цим сповна скористався дослідник і експедицію спланував так: перший місяць — це мандрівка по Нижній (Південній) Сванетії із зупинками в населених пунктах лише на ночівлю (у родичів, кунаків учасників походу). Далі шлях пролягав у Верхню Сванетію — регіон, який найменше зазнав грузинських впливів і цікавив О. Стоянова особливо. Тому тут, у

маєтку Т. Дадашкедіані, він зробив «базовий пункт» і звідти протягом півтора місяця вирушав в одно- чи кількадевні походи по околицях. Тобто можна сказати, що, згідно із сучасною термінологією етнологічної науки, для експедиційного обстеження вчений використав маршрутний і куштовий методи.

Мандрівне спорядження непосидючого педагога було невигадлигим: торбівка сухарів, запаси солі та тютюну, бурдючок вина, бурка, а також спеціальний в'юк із бережно упакованими топографічними картами та виписками з літератури. Перед поїздкою любитель нових вражень, О. Стоянов потішався тими яскравими відчуттями, які отримує від «альпійської флори та фауни, великого кругозору на перевалах, ... снігових полів та льодовиків». «Де таке повітря, така даль, така синь, такі краєвиди?» — захоплено говорив він³⁹. Проте і гадки не мав, скільки небезпек криється на шляху до цих білих верхів та мальовничих обривів, скільки разів доведеться балансувати між життям та смертю.

Сванетія — це найбільш високогірний район Великого Кавказу і складається з десятка перевалів, висота яких понад 3000 м., навислих скель, бездонних пропастей, ділянок з осипами та камнепадами, мостів, по яких «ідеши як по фортеп'яних клавішах»⁴⁰. Шляхами сполучення були переважно звірині стежки, і пройти по них можна тільки на коні місцевої породи. Часом доріжки настільки вузькі, що «ліва нога третється об скелю, а права висить над урвищем»⁴¹. Чимало з ділянок, які пройшов О. Стоянов, зараз є маршрутами екстремальних видів спорту (трекінгів) і зараховані до 1 категорії складності (перевали Бечо, Бак, Джварі та ін.). Їх долають за допомогою альпіністської страхувальної техніки та спорядження (шнурів, касок, карабінів і т.ін.)⁴². Екіпіровка же О. Стоянова складалася лише з похідної палки із залізним гостроконечником.

Тому-то справді «акробатичною» була для нього, наприклад, переправа по плетеному з виноградної лози мосту через р. Інгурі (Джварський перевал). Це була споруда без перил, лише з верхніми й нижніми мотузками та дна, до того ж, з великою амплітудою коливань. «Через декілька секунд з'ясувалося, що мої прокляті чоботи ковзять... Я схопився за шнури і повис на руках, надіючись на свої мускули... Посередині мене облили з ніг до голови бризки каламутного потоку. Я перевів подих тільки на тому боці»⁴³. Дійсно щирим було його захоплення мегрелами, які «наче кішки, босоніж бігали по мосту взад і вперед».

Зауважу, що зичливий Т. Дадашкедіані намагався скількимога забезпечити гірські мандрі гостя, а також сприяти продуктивній польовій роботі. Для цього надав вченому все необхідне: при звичаєних до гірської їзди коней, надійних та озброєних провідників, які, до речі, справді не раз рятували йому життя (під час непорозумінь із мешканцями чи сходжень

на крутосхили). Окрім того, дозволив покликатися на його всесильне ім'я. Остання послуга уможливила для етнографа доступ до багатьох надбань матеріальної культури сванів, які свято охоронялися від чужого ока. «Якщо хтось тобі чого-небудь не покаже, той живий не буде»⁴⁴, — твердо пообіцяв владний горець директорові гімназії...

Робочий день експедиційників, незважаючи на постійні екстрими та фізичну втому, тривав і по завершенню денних мандрів. У затишному княжому домі-фортеці, по вечорах один з них вів метеорологічні спостереження, другий допомагав ученому укласти словник сванської мови і окремо — топографічний, третій записував від домочадців та прислуги легенди, перекази чи пісні. Увіковічити для науки О. Стоянов намагався й пісенні мелодії, для чого спочатку награвав їх на флейті, а далі клав на ноти⁴⁵.

Хоча початковою метою подорожі був збір мовознавчо-фольклорного матеріалу, у кінцевому результаті польовий надбанок цікавого до всього вчителя охопив найрізноманітніші сторони побуту мешканців «країни тисячі веж». Цей набуток він ретельно опрацьовував у Кутаїсі. У результаті дійшов висновку, що, через відсутність у нього деяких тогочасних статей про «кавказьку Швейцарію» (так він називав Сванетію), не може створити узагальнювальної праці. Тому зупинився на написанні «легких» подорожніх нарисів для широкого читача, дозволяючи собі лише «іноді яке-небудь міркування, ... догадку».

Отож, у 1876 р. появилася друком його об'ємна робота «Путешествие по Сванетии»⁴⁶ (обсяг понад 230 с.). Існуючі на той час публікації вже згадуваних авторів, які, до речі, учений перерахував на початку розвідки, стосувались переважно питань археології, історії, природознавства тощо. Праця ж О. Стоянова є, згідно з оцінкою Г. Цулаї, першим найповнішим етнографічним описом сванів і по повноті не мав прецедента⁴⁷.

У ньому є розділи про заняття, сімейну та календарну обрядовість, звичаєве право, сімейний устрій сванів. Наскільки ґрунтовно спостерігач пізнавав їхній побут, свідчать, до прикладу, відомості про рільництво. Вони включають перелік сільськогосподарських культур, знарядь обробітку ґрунту, збору та обмолоту збіжжя, дані про системи землеробства, способи удобрення ґрунтів та зберігання врожаю, народні міри площі та місткості тощо.

Із ділянки звичаєво-правових відносин О. Стоянов, окрім заміток про інститут судочинства, процедуру слухань та види покарань, розмірковував щодо їхніх реорганізацій російською владою. Зосібна доводив безглуздя насильницького впровадження тут російського законодавства. Сван визнає суд лише суворий і швидкий (без апеляцій, касацій); убивство вважає законною розправою над винуватцем. Тому більш-менш

прийнятним для них був би, вважав автор, військово-народний суд, що складався б із місцевих старійшин та духовенства.

Записи вченого з цього питання, а також щодо сімейних стосунків стали підґрунтям для спостережень, аналітичних екскурсів дипломованого вченого М. Ковалевського. Останній підтвердив більшість його фактів, хоча подекуди й дискутував щодо їх трактування (питання правового, суспільного статусу жінки та ін.)⁴⁸. Для іншого дослідника — Р. Харадзе (60-ті рр. ХХ ст.) — поштовхом для подальших польових пошуків слугували скупі, проте унікальні замітки О. Стоянова про сімейні общини, створені штучним об'єднанням родин. У результаті наука отримала докладну інформацію про зазначені інституції, їхні звичаї⁴⁹.

У книзі етнографа є чимало даних про міжплемінні та міжетнічні стосунки на Закавказзі. Так, автор констатував ворожнечу сванів і мегрелів, водночас подав матеріал, який став підставою дослідниці Н. Волковій говорити про існування у сванів шлюбів та аталицтва із черкесами й балкарцями тощо⁵⁰.

Пройшовши майже всю Сванетію пішки, експедиційник підмітив і занотував локальні своєрідності її спільноти. Приміром, із цього погляду він охарактеризував побут мешканців Лахамульда. Тут, а також в інших місцях книги, полемізував із своїми попередниками. Зокрема не погоджувався із висновками Г.Радде про належність цього населення до євреїв чи єгиптян.

Чимало уваги приділив жителям селища Мулахі (біля витоків р. Інгури), які зацікавили як його сучасників, так і дослідників наступних поколінь. Ще в 1853 р. російський полковник, археолог І. Бартоломей вказав на побутування народного переказу про поселення тут запорізьких козаків і антропологічні та культурно-побутові подібності з ними місцевого населення.

О. Стоянов особистими свідченнями підтвердив його зауваги. «Я зустрів жінку, яка вдягнена в чисто малоросійський костюм», чоловіки ж були «з довжелезними вусами, у свитках; волосся підстрижене в круг... Якби не сванетська мова, мені здалося б, що я в самому центрі Полтавської губернії»⁵¹. Навів, хоч і не виразну, та все ж згадку мулахців про свій прихід «із-за гір», тобто території Передкавказзя, очевидно — Кубані.

Цікаво, що через 13 років про ці разючі збіги говорив (на сторінках «Киевской старины») мешканець урочища Мангліса Г. Лебединець (очевидно, також вихідець з України). Щобільше, він подав уже чітку вказівку жителів общини на міграцію їхніх предків із Кубані⁵².

Сам О. Стоянов сумнівався у реальній основі народних переказів. Щодо етнографічних тотожностей українців зі сванами, а також абхазами, то вважав доцільніше пояснювати їх як запозичення першими елементів

одягу, зачісок тощо від «невтомних бродників» (жителів степів між Азовським узбережжям і нижнім Доном), які постійно мігрували до Дніпра й там асимілювалися.

На сьогодні про українсько-кавказькі етнографічні, мовні паралелі та їхню зумовленість написано чимало. Складником низки гіпотез є спостереження саме О. Стоянова та Г. Лебединця. Так, історик В. Голобуцький уважав цей матеріал підтвердженням частих утеч чорноморських козаків, (від знущань російського та свого ж командування), на Закавказзя⁵³, В. Мавродін — як свідчення міграції на Кубань та Тмутаракань руських племен; мовознавець Ю. Мосенкіс же, навпаки, — як доказ проникнення спільнот Закавказзя на територію України⁵⁴.

О. Стоянову належить пріоритет у постановці питання про прабатьківщину сванів, зокрема ймовірність їх проживання у східному Причорномор'ї. Причому у книзі є цінні доказові факти, зокрема згадки морських істот в обрядових висловлюваннях. Думку українського етнографа підтримували та розвивали деякі дослідники ХХ ст. — Г. Меликишвілі, М. Калдані та ін.⁵⁵

«Подорож по Сванетії» містить фіксації безлічі таких нюансів з побуту сванів, які можна помітити лише завдяки тривалому проживанню на цих теренах. Це і відомості про трапезний етикет сванської знаті, обов'язковий атрибут кожного горянина — похідну палку з різноманітними її дорожніми пристосуваннями, способи втамування спраги (за допомогою соломинки, яку встромляли в джерельне дно) тощо. Підкреслю й те, що покликами на книгу О. Стоянова супроводжуються майже всі етнографічні характеристики сванів у фундаментальній праці «Бытовая культура Грузии XI–XX веков: традиции и новации»⁵⁶.

Щодо зшитків фольклору та слів, які уклав учений під час подорожі, то їх він видав із супроводом перекладного словника на сторінках «СМОМПК» та «Записок» Кавказького відділу РГТ⁵⁷. Через відсутність досконалої сванської азбуки народні легенди і казки записав російським алфавітом, який, з метою достеменного відтворення всієї акустичної гами сванської мови, значно доповнив. Дещо з матеріалів, як і планував, надав у розпорядження спеціалістів, зокрема професорові грузинської словесності Петербурзького університету А. Цагарелі. Той же на основі них готував для конгресу орієталістів доповідь про народну творчість сванів. З їхнього листування довідуємося, що дослідник-аматор висловив низку міркувань стосовно граматики, фонетики та етимології, причому настільки фахових, що дипломований науковець просив далі розвинути їх⁵⁸. Проте в питанні походження сванської мови О. Стоянов і далі категорично відмовлявся робити якісь висновки. Відомо, що він укладав словник свансько-грузинських аналогів, водночас ратував за виокремлення

«неарійських» коренів із «західнокавказьких» (тобто картвельських) мов⁵⁹.

Мандруючи, О. Стоянов нагромадив чималу колекцію побутових предметів: музичні інструменти (чангі і чіанурі), дерев'яні луки, пучки стріл тощо. Підбирав їх здебільшого у руїнах церков та замків. До речі, він неодноразово звертав увагу на численність і цінність цих, а також релігійних та письмових пам'яток у сванських храмах, на незадовільні умови їх зберігання. Згадав і про резонансні випадки безцеремонного вивезення чиновниками (Мамацев, Левашов) давніх рукописів, що зумовило табування для чужинців відвідин святилищ. Особливо фанатично захищався вхід до найголовнішої у Сванетії церкви Св.Св. Кирика та Івліти. Нашого мандрівника зустріли понад сто озброєних горців: тут навіть статус Тангізового гостя не допоміг йому прорвати їхню оборону.

* * *

У книзі О. Стоянов, торкаючись «цивілізаторської місії» чужинців у Закавказзі, зазначив: «Добре було, коли б і справді росіяни що-небудь дали сванам... Ось хоча б розведення городніх овочів»⁶⁰. І це не була лише критика та настанова. Невдовзі він узяв активну участь у справі освоєння цілинного Чорноморського узбережжя, перетворення його у субтропічний сільськогосподарський регіон. Цю ділянку його набутку зовсім не згадують вітчизняні та зарубіжні біографи. Про неї дізналася зі статті самого О. Стоянова «Батум. К истории дачных поселений в Батумском округе», що друкувалась у «Вестнике Европы»⁶¹.

Отож, піонерами у колонізації Батумської приморської смуги (70–80-х рр. XIX ст.) були досвідчений французький садівник, будівничий розкішного батумського бульвару, що вже друге століття є візиткою міста, М. Д'Альфонс, а також відомі фундатори грузинської чайної промисловості А. Соловцов та К. Попов. На теренах малярійних боліт та непрохідних лісів вони звели перші чайні та цитрусові плантації, розбили екзотичні плодові та декоративні сади. Тепер це добре знані ботанічним розмаїттям, унікальними парковими ландшафтами міжнародні курортні перлини Аджарії Зелений мис, Цихисдири, Чакви, Кобулети.

Із цими історичними постатями регіону познайомився і О. Стоянов та й собі купив 8 десятин землі в околицях селища Чакви. Спонукальними чинниками було його бажання прислужитись суспільству ще й у цій ділянці, а найголовніше — неситна тяга до сільського затишку та щира насолода від праці на землі. Він з теплою відзначав, що ці відчуття прищепив ще там, «в Малоросії», де добру частку року мешкав на селі⁶². Професія службовця, просторово скутий побут міщанина все частіше нагадували про втрачені втіхи й уподобання.

Земельна ділянка кутаїського педагога — це гора (200 футів над морем), обрамлена стрімкими урвищами, глибокими ровами, непрохідними хащами вільхівника, велетенської папороті та колючих ліан, «що переплітали дерева між собою і утворювали начебто суцільну стіну». Не кращим було й пониззя: суцільні малярійні болота, де «нога заходила по коліно», де стояв оглушливий концерт незліченних жаб та гадюки стрічалися на кожному кроці.

Доброволець-культиватор О. Стоянов, як і його попередники, провів повний комплекс меліоративних заходів. Передусім, найнявши робітників, здійснив вирубку деревно-трав'янистої рослинності. Далі взявся за осушення боліт та очищення ґрунту, що робив за допомогою вирощування евкаліптів та кукурудзи (фітомеліорація). Для посіву останньої віддав земельні наділи місцевим жителям, а їхню працю оплатив грошима та врожаєм. А також проклав канали й кам'яні водостоки, дороги для доставки необхідного матеріалу, майданчики для житлових і господарських будівель. Лавровими дібровами укріпив гірські схили. Аж після цього приступив до власне садівництва.

З вдячністю він згадував про зичливого сусіда Д'Альфонса, який безкорисливо надавав йому фахові агрономічні поради, за безцінь постачав чужоземні плодови й декоративні саджанці. Знався початківець і з виноградарем, виноробом-технологом Дмитром Кипіані, який у 1907 р. уславився на весь світ неперевершеним сортом вина «Хванчкара». Від нього О. Стоянов отримав 1000 знаменитих рачинських виноградних лоз.

Для належного догляду за господарством О. Стоянов цілорічно утримував садівника та двох помічників, поза тим двічі на рік наймав бригаду робітників для його очищення. Узагалі у свій задум уклав усі (тридцятирічні) заощадження — 20 тис. крб. Довелося пожертвувати й здоров'ям: він, а також діти хворіли поширеною в цій болотистій місцевості малярією.

У результаті затрачених зусиль через пару років Стояновий пагорб забував найрізнобарвнішим цвітом та листом. Ошатний каштановий будинок та круті сходи, що каскадом спускалися до моря, тонули в мальовничому листі каладіума та пишному суцвітті рододендрона, вічнозелених кипарисах та криптомеріях. А ще прийнялись тут східноавстралійська акація та новозеландський льон, камфорні й бананові дерева, постали пальмові і бамбукові алеї, чайні, лимонні, персикові, мандаринові плантації тощо. Усього було насаджено 6 тис. виноградних лоз, 2 тис. плодово-ягідних кущів, 3 тис. декоративних культур.

У 1893 р. на батумському узбережжі побував визначний ботанік та географ, знаменитий мандрівник-учений, професор Харківського університету Андрій Краснов (1862–1914 р.). Із кільканадцяти місцевих

дачників-культураторів він виокремив О. Стоянова як умілого й тямущого землероба. Щобільше, його садово-паркове дітище поряд з першими чайними плантаціями А. Соловцова та К. Попова остаточно переконали дослідника в надважливому науково-практичному висновкові про субтропічність Причорномор'я та можливості інтродукції тут господарсько-цінних теплолюбних культур Східної Азії.

Ось його слова: «Батум — це куток вологих субтропічних областей, типом яких є Японія, Південна Чілі, Нова Зеландія і т.п. країни. Кращим доказом справедливості цієї думки є прекрасний сад Стоянова, одного з найстаріших батумських піонерів, який створив те, чого не створював ніхто з батумців. Гуляючи по цьому саду, можна судити про те, що може виробити Батумський край»⁶³.

Далі були, як відомо, експедиції А. Краснова до Індії, Китаю, Японії, щоб привезти тамтешні промислові, плодові, технічні рослини. Вони увінчалися впровадженням субтропічного землеробства в Закавказзі та фундацією (за 2 км. від Чакви) всесвітньознаного неповторного Батумського ботанічного саду, де представлено флору чи не всіх спекотних країв планети.

А квітучий маєток О. Стоянова стояв ще до середини ХХ ст. У спогадах доктора біологічних наук, мешканки Чакви Маї Мазуренко він згадується як розсадник таких рослинних екзотів, яких не було навіть у Батумському саді⁶⁴.

* * *

Понад п'ятдесят років прожив О. Стоянов на Закавказзі. Та ні час, ні повна заглибленість у працю педагога, вченого чи агронома не стерли з його пам'яті спогадів про край, де народився. Україну він бачив скрізь (не лише в Мулах): і на поважній раді сванських старійшин, що нагадувала полтавський сільський схід, і в сосновому лісі, і на підніжжі загадкової гори Ужба, химерні форми якої асоціювались із Лисою горою та «лиходійними землячками — відьмами»⁶⁵. Листуючись з П. Житецьким, він засипав його питаннями про долю товаришів, з якими квартирував, мріяв та вершив. Його згадки про буремні студентські роки — період потужної віри у свою спроможність змінити світ — світлі та ностальгійні. «То був щасливий час золотої молодості і палкої захопливої роботи. Вона залишила в мене на все життя незабутнє враження»⁶⁶. А на тридцятому році мешкання в чужій землі себе втішав: «в мене є якесь передчуття, що ми з Вами [П. Житецьким — В.Б.] ще побачимось до відправки в поля Єлисейські»⁶⁷...

Підсумуємо сказане. Потрапивши в Грузію в розквіті фізичних і духовних сил, О. Стоянов і тут знайшов місце для сміливих та достойних

громадських і професійних вчинків. Він був серед тих, хто відстоював права грузинської мови й літератури, хто зберіг до наших днів величний храм Баграта та непохитну фортецю Петрі, хто започаткував Кутаїський історико-етнографічний музей та дослідження «золотого» Ванського городища. Він вивчив сванську мову та написав перший етнографічний опис цієї спільноти. Він же долучився до створення субтропічного сільського господарства на Чорноморському узбережжі. Без покликів на його наукові розвідки не обходиться жодна серйозна праця з грузинознавства. Життя та діяльність О. Стоянова на волелюбній кавказькій землі є тою міцною зв'язкою, що формує теплі і дружні стосунки українського та грузинського народів.

---

¹ Стоянов Александр Иллич // Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического общества в первое пятидесятилетие его существования (1864–1915 гг.). — М., 1915. — Т. II. — С. 345.

² *Цулая Г.В.* Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов) / Г.В. Цулая // Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии. — М., 1982. — Вып. IX. — С. 73–86.

³ *Лучше знать друг друга.* — Тбилиси, 2009. — С. 27–29.

⁴ *Катренко А.* Маловідомі сторінки Олександра Стоянова / А. Катренко // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К., 2005. — Т. 5. — С. 256–270.

⁵ Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — 1928. — Кн. 1. — С. 105–107; *Стоянов А.* Путешествие по Сванетии / А. Стоянов // Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества. — Тифлис, 1876. — Кн. X. — Вып. 2. — С. 310.

⁶ *Житецький І.* Київська громада. — С. 106.

⁷ Там само. — С. 118.

⁸ *Чалий М.К.* Похорон Т.Г. Шевченка на Україні / М.К. Чалий // Спогади про Тараса Шевченка / [упорядкув. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського]. — К., 1982. — С. 389, 523.

⁹ *Стоянов А.* Южнорусская песня о событии XI века / А. Стоянов // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — № 7. — С. 81–96.

¹⁰ *Костомаров Н.* Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века / Н. Костомаров // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — С. Ч. 8. — С. 362–368; *Новицкий И.* Еще по поводу народной песни: о взятии Торческа или же Азова / И. Новицкий // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — С. Ч. 9. — С. 413–435.

¹¹ *Пытин А.Н.* История русской этнографии: в 4 т. Т. 3. Этнография малорусская / А.Н. Пытин. — СПб., 1891. — С. 377.

¹² *Катренко А.* Маловідомі сторінки Олександра Стоянова. — С. 267–268 [Листи О. Стоянова до П.Г. Житецького].

¹³ [*Драгоманов М.*]. Предисловие / М. Драгоманов // Исторические песни малорусского народа / Антонович В., Драгоманов М. — К., 1874. — Т. 1. — С. II.

¹⁴ П.Б. [Петр Бартенов]. Письмо графа А.Г. Разумовского к матери его Наталье Демьяновне / П. Бартенов // Русский архив. — М., 1876. — Кн. 1. — С. 488.

¹⁵ Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве / А.Стоянов // Вестник Юго-Западной и Западной России. — К., 1862. — Т. 1. — № 9. — С. 205–208; *Він же*. Неправдивость и равнодушие — главнейшие помехи к распространению грамотности (Ответ и вызов «Вестнику Юго-Западной и Западной России») / А. Стоянов // Основа. — СПб., 1862. — Ч. 9. — С. 74–80.

¹⁶ Цит за: Катренко А. Маловідомі документи Олександра Стоянова. — С. 260.

¹⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. — К.–Х., 1930. — С. 197–198, 220–223.

¹⁸ Там само. — С. 220–223.

¹⁹ Очерки истории Грузии: в 8 т. Т. 5. Грузия в XIX веке / [Ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания]. — Тб., 1990. — С. 282; Шамиладзе В., Миминошвили О. История этнологии Грузии / В. Шамиладзе, О. Миминошвили. — Тб., 2009. — Ч. 1. — С. 217, 235; Стоянов Александр Иллич // Биографический словарь... — С. 345.

²⁰ Очерки истории Грузии. — С. 278–283.

²¹ Там само. — С. 283.

²² Миханкова В.А. Николай Яковлевич Марр: Очерк его жизни и научной деятельности / В.А. Миханкова. — М.–Л., 1948. — С. 7–8.

²³ Миханкова В.А. Николай Иванович Марр. — С. 8.

²⁴ Марр Н.Я. Автобиография / Н.Я. Марр // Избранные работы: В 5 т. Т. 1 / Н.Я. Марр. — Л., 1933. — С. 9.

²⁵ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения. — С. 84–85.

²⁶ Марков Е. Очерки Кавказа / Е. Марков. — М., 1887. — С. 264–266.

²⁷ Труды Пятого Русского Археологического съезда в Тифлисе. — М., 1888. — С. XXXIII.

²⁸ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 82.

²⁹ Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–89 год // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. — М., 1890. — Т. 13. — Вып. 2. — С. 73, 85, 107; Лучше знать друг друга. — С. 28.

³⁰ Протоколы заседаний... за 1886–1887 г. // Древности. — 1888. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 176, 179; Протоколы заседаний... за 1890–1891 год // Древности. — 1894. — Т. 15. — Вып. 2. — С. 97.

³¹ Протоколы заседаний... за 1886–1887 г. // Древности. — 1888. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 24–25.

³² Отчет о состоянии и деятельности Императорского Московского Археологического общества с 14 марта 1886 г. по 27 марта 1887 г. // Древности. — Т. 12. — Вып. 1. — С. 102–111.

³³ Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888–1889 год // Древности. — 1890. — Т. 13. — Вып. 2. — С. 111.

³⁴ Лордкипанидзе О.Д. Город-храм Колхиды / О.Д. Лордкипанидзе. — М., 1984. — С. 5–6.

³⁵ Такайшвили Е.С. Церковь в Ване, в Имеретии, и ее древности / Е.С. Такайшвили // Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. — Т. II. — С. 94–110.

- ³⁶ Лордкипанидзе О.Д. Город-храм Колхиды. — С. 7.
- ³⁷ Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета // Древности. — 1880. — Т. 8. — С. 78–79.
- ³⁸ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии / А. Стоянов // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1890. — Вып. X. — Отд. II. — С. 24.
- ³⁹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 240.
- ⁴⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии.. — С. 267.
- ⁴¹ Там само. — С. 452.
- ⁴² Наумов А.Ф. Горы Сванетии / А.Ф. Наумов. — М., 1985. — 240 с.
- ⁴³ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. — С. 456.
- ⁴⁴ Стоянов А. Путешествие по Сванетии.. — С. 343.
- ⁴⁵ Там само. — С. 310–311.
- ⁴⁶ Там само. — С. 238–472.
- ⁴⁷ Цулая Г.В. Из истории кавазоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 81.
- ⁴⁸ Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. В 2-х т. / М.М. Ковалевский. — М., 1890. — Т. 2. — С. 51, 52.
- ⁴⁹ Харадзе Р. Грузинская семейная община / Р. Харадзе. — Тбилиси, 1960. — Т. 1. — С. 180.
- ⁵⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 444–445; Волкова Н.Г. Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX — начало XX в.) / Н.Г. Волкова // Кавказский этнографический сборник. — М., 1989. — Т. IX. — С. 190, 204–205.
- ⁵¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 275.
- ⁵² Мушкудіані О.Н. З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст. / О.Н. Мушкудіані. — К., 1986. — С. 32–33.
- ⁵³ Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво / В.О. Голобуцький. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 427–428.
- ⁵⁴ Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины / В. Мавродин. — СПб., 2002. — С. 329; Мосенкіс Ю. Проблеми пошуку кавказьких паралелей українських гідронімів / Ю. Мосенкіс // Записки з ономастики — Opera annual in onomastika: Зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 7. — С. 5.
- ⁵⁵ Цулая Г.В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А.И. Стоянов). — С. 80–81.
- ⁵⁶ Волкова Н.Г., Джавахишвили Г.Н. Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и новации / Н.Г. Волкова, Г.Н. Джавахишвили. — М., 1982. — С. 61, 67, 82, 89, 93, 105, 113, 125, 147.
- ⁵⁷ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии / А. Стоянов // СМОМПК — 1890. — Вып. X. — Отд. II. — С. 9–65; Його ж. Приложение к: Путешествие по Сванетии... — С. 460–472.
- ⁵⁸ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии... — С. 11.
- ⁵⁹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. — С. 310; Він же. Образцы сванетской народной поэзии. — С. 24.

⁶⁰ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 298–299.

⁶¹ Стоянов А. Батум. К истории дачных поселений в Батумском округе / А. Стоянов // Вестник Европы. — СПб., 1889. — Т. 139. — Октябрь. — С. 700–716.

⁶² Стоянов А., Батум. К истории дачных поселений. — С. 706.

⁶³ Краснов А. Русские тропики / А. Краснов // Исторический вестник. — СПб., 1895. — Т. 49. С. 568.

⁶⁴ Мазуренко М.Т. Утраченная Колхида [Электронный ресурс] / М.Т. Мазуренко. — М., 2012. — Режим доступа: http://kolhida.ucoz.ru/_id/0/6_М.Т.Мazurenko-L.pdf

⁶⁵ Стоянов А. Путешествие по Сванетии... — С. 271, 286.

⁶⁶ Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века. — С. 86.

⁶⁷ Катренко А. Маловідомі документи Олександра Стоянова. — С. 269 [Листи О. Стоянова до П.Г. Житецького].

В статье освещено вклад киевского громадовца А. Стоянова в сохранение памятков архитектуры и исследование традиционной культуры народов Грузии. Раскрыто его место в национальном движении грузинов 2-й пол. XIX в. и участие в освоении Черноморского побережья.

Ключевые слова: кавказоведение, украинский ученый, этнографическое описание, грузины, сваны, субтропическое хозяйство, грузинский язык.

The article covers the contribution of O.Stoyanov, a member of the Hromada of Kyiv clandestine society of Ukrainian intelligentsia, in the preservation of architectural monuments and research of traditional way of living and culture of Georgian ethnic groups. It discloses his role in the Georgian national movement of the 2nd half of the 19th century and participation in reclamation of virgin lands in the Black Sea region.

Key words: Caucasian studies, Ukrainian researcher, ethnographic description, Georgians, Svans, subtropical household, Georgian language.